

Ewa Horyń

Nazwy kar

w *Księgach sądowych wiejskich klucza jazowskiego (1663–1808)*¹

Celem niniejszej pracy jest próba przedstawienia nazw kar, ich funkcjonowania, a także częstotliwości występowania w XVII–XIX w. na terenie Sądeckizny. Materiał do niniejszych rozważań został wyekscerpowany z *Ksiąg sądowych wiejskich klucza jazowskiego*, wydanych drukiem w 1967 r. jako V tom serii wydawniczej ksiąg sądowych wiejskich przez A. Vetulaniego. Zainteresowanie owym zabytkiem sięga początków XX w., po raz pierwszy bowiem zwrócił na niego uwagę etnograf Seweryn Udziela w artykule *Dożywocie w Jazowsku w powiecie nowosądeckim w XVIII wieku*. Autor pisze: „W czasie wycieczki mojej w sądeckie, w roku 1901, wpadła mi w ręce tak zwana księga gromadzka z Jazowska” (Udziela 1902, s. 257).

Klucz jazowski leżał w obrębie ziemi sądeckiej i sąsiadował z łąckim kluczem dóbr klarysek starsądeckich. Ogłoszenie ksiąg sądowych prowadzonych pod nadzorem tenetariuszy bądź administratorów jazowskich wzbogaca materiał źródłowy do badań nad dziejami wsi pańszczyźnianych w geograficznie i administracyjnie wyodrębnionym rejonie południowym województwa krakowskiego². Klucz jazowski w latach 1663–1808, należał do magnackich rodzin Lubomirskich, Sanguszków, a następnie Tyszkiewiczów, właścicieli obszernych włości w różnych stronach Rzeczypospolitej. W skład owego klucza na przełomie XVIII/XIX w. prócz „wsi stołecznej” Jazowsko wchodziły sąsiednie osady: Gruszów, Nowakówka oraz Majerz, który uległ zniszczeniu podczas jednej z częstych w Jazowsku powodzi i rozdrobnił się na mniejsze jednostki gospodarcze.

¹ Artykuł niniejszy jest fragmentem pracy magisterskiej napisanej i obronionej w 2002 r. w Katedrze Języka Polskiego Akademii Pedagogicznej w Krakowie, pod kierunkiem prof. dr hab. Józefy Kobylińskiej.

² Informacje o tym rękopisie przytaczam za S. Grodziskim ze wstępu do *Ksiąg sądowych wiejskich klucza jazowskiego (1663–1808)*, „Starodawne Prawa Polskiego Pomniki”, pod red. A. Vetulaniego, Dział II, t. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.

W niniejszym artykule prześlę, na podstawie słowników języka polskiego i słowników gwarowych, terminy prawne – nazwy kar, ich pojawianie się i znaczenie w różnych wiekach. W ten sposób zostaną pokazane zjawiska ewolucji słownictwa zawartego w analizowanym zabytku. Po dokonaniu szczegółowej analizy związanej z polem semantycznym nazwy kar, opracuję wnioski etnolingwistyczne.

Najpierw zwróćmy uwagę na leksem *kara* (19x): Sstp (III 243) nie zawiera hasła *kara*, wymienia jedynie deverbativum *karanie* ‘wymierzanie kary, kara’; SXVI (X 107) wprowadza już znaczenie leksemu *kara* 1. ‘środek represyjny za przekroczenie norm obyczajowych, moralnych lub prawnych’, 2. ‘karanie, wymierzanie kary’; SMącz notuje; SL (II 313) zawierający definicje wyrazów z czasów, które obejmują zapiski KSWKJ (XVII–XIX w.), podaje znaczenie *kary* jako ‘karanie, ukaranie’; Swil (I 469) 1. ‘karanie, ukaranie; zadośćuczynienie sprawiedliwości za przekroczenie jej praw’, 2. ‘karność, groza’; SW (II 254) – jw.; SJPD (III 549) podaje, iż *kara* to: 1. ‘środek represyjny stosowany względem osób, które w jakikolwiek sposób naruszyły normy prawne lub obyczajowe; środek wychowawczy mający na celu hamowanie wykroczeń’, 2. daw[ne] ‘karność, groza, rygor’; KSG (III 311) – *kara* ‘karność, rygor, groza’; PGP – brak; SGG (55) – *kara* [kora] ‘kara’ (łac. poena) i *kara* [kara] ‘przód lub tył wozu’.

Z kontekstu KSWKJ wynika, iż *kara* ma tu dwa znaczenia: 1. ‘środek wymierzania sprawiedliwości za przewinienie’ (za złodziejstwo i pijaństwo); 2. ‘środek wychowawczy’ (w celu poprawy życia przestępcy):

[...] więc sąd niniejszy prawa rogowego nie tylko za posądzenie Marcina Warzechy o popełnienie złodziejstwa, lecz i dla poprawy życia w zaniechaniu pijaństwa, w pilnowaniu rzemiosła [...] wyznacza karę [...] (KWSKJ 1773 – 331³).

Nazwa *kara* jako ‘środek represyjny’ jest dość późna (Zajda 1990, s. 165). Wyraz ten w okresie staropolskim nie jest zaświadczony, natomiast stosunkowo częste w tym znaczeniu jest wówczas deverbativum *karanie* (od początku XIV w.). Leksem *kara* na stałe zadomowił się w języku ogólnym w XVII w. (notuje go Mączyński) i do czasów współczesnych zachował swoje prymarne znaczenie, które nie uległo żadnym zmianom semantycznym. Słowniki języka polskiego notują również inne znaczenia, odległe od kontekstu prawnego. W słownikach gwarowych spotykamy się także z dwoma znaczeniami. W KSWKJ wystąpiło owo pierwotne znaczenie, czyli ‘środek represyjny za przekroczenie norm obyczajowych, moralnych lub prawnych’.

Oto nazwy kar występujące w KSWKJ:

- I. Kary cywilne.
- II. Kary kryminalne.
- III. Kary kościelne.

³ Cyfra pierwsza oznacza rok, druga numer zapiski.

I. Kary cywilne

Kary fizyczne

Areszt (18x): Sstp nie zawiera w ogóle hasła *areszt*; SXVI (I 211) omawia leksem *arest* jako ‘urzędowy nakaz zatrzymania osoby lub zajęcia czyjegoś majątku, także samo zatrzymanie lub zajęcie na wniosek poszkodowanego dla zabezpieczenia jego roszczeń aż do rozstrzygnięcia sprawy przez sąd’; SMącz nie notuje; SL (I 28) podaje, iż *areszt* to ‘zatrzymanie urzędowe rzeczy lub osoby’; Swil (I 29) – jw.; SW (I 56) – jw.; SJPD (I 197) – 1. ‘pozbawienie kogo wolności przez zamknięcie pod strażą’, 2. ‘pomieszczenie, w którym są trzymane osoby pozbawione wolności’; KSG (I 20) podaje kilka postaci, jak np. *harest*, *harešt*, *harestz*, *hereš*, *herešt*; SGPAN i PGP – brak; W SGG (2) również mamy dwa warianty wyrazu *areszt*: *charest* i *cherest*.

Konteksty KSWKJ sugerują, iż *areszt* oznacza tu ‘zatrzymanie osoby za popełnione wykroczenie’ (zbrodnie, kradzież):

[...] oznacza się kara temuż plag dwadzieścia pięć, numero 25 [...] lub też *aresztu* przy publicznej robocie przez dni ośm, [...] (KSWKJ 1794 – 433);

[...] Zwierczność dominikalna, iż kradzież i zbrodnie darowane być nie mogą [...] decyduje Marcina Jawora za zbrodnie *aresztem* dni dwa [...] (KSWKJ 1807 – 627).

Leksem *areszt* nie występował w dobie staropolskiej. Od XVI w. aż do czasów współczesnych jego znaczenie nie uległo zmianie, oznacza więc ‘pozbawienie kogo wolności przez zamknięcie pod strażą’ i wtórnie ‘miejsce, w którym są trzymane osoby pozbawione wolności’ – odnotowane dopiero przez SJPD. Takie też znaczenie – ‘pozbawienie kogo wolności przez zamknięcie pod strażą’ – występuje w KSWKJ (w XVII–XIX w.) i pojawia się 18 razy. Warto nadmienić, iż w XVI w. istniały jeszcze dwa inne znaczenia, które nie wystąpiły w późniejszych słownikach. Swil i SW traktowały wymiennie znaczenia *areszt*: *koza*: *wieża*. W gwarze przetrwały różne warianty fonetyczne tej nazwy.

Rzeczownik *więzienie* (19x) znaczy: Sstp (X 221) ‘stan pozbawienia wolności, niewola’; SMącz nie notuje; SL (VI 319) ‘miejsce, gdzie kogo więżą, budowanie samo, albo miejsce gdzie trzymają więźnia, taras’; SW (VII 603) – jw.; SJPD (IX 1090) 1. ‘forma rzeczownikowa czasownika więzić’; 2. ‘budynek, w którym przebywają przymusowo ludzie skazani wyrokiem sądowym’; 3. ‘kara pozbawienia wolności na mocy orzeczenia sądowego; pobyt w miejscu odosobnienia (w więzieniu)’; KSG (VI 123) *więzienie*; *więzanie*; PGP i SGG – brak.

Na podstawie podanych kontekstów można stwierdzić, że *więzienie* to ‘pozbawienie wolności na określony czas’, a także ‘miejsce, gdzie się przetrzymuje więźniów’:

[...] Za te zaś swary [...] Chudoba do *więzienia* na godzin 24 na kłódkę, Chyćlak na plag 20 [...] (KSWKJ 1739 – 141);

[...] Pan wójt poszedł z przysiężnikiem drugim, kazano go do karczmy przywieść i porzownie *więzieniem* opatrzyli [...] (KSWKJ 1674 – 16);

[...] Sąd zaś komisariski, aby połowę tej zagrody z połową budynku Jakub Kubas Majerskim oddał [...] a to pod zakładem winy stu plag i więzienia dwóch tygodni [...] (KSWKJ 1736, 1738 – 109).

Według Zajdy leksem *więzienie* w okresie staropolskim był jedynie nazwą czynności (nomen actionis) od czasownika *więzić*. W drugiej połowie XVI w. wyraz ten uległ zmianie semantycznej i ustalił swoje znaczenie na podstawie przyległości sensów: kara i miejsce sprawowania kary (Zajda 2001, s. 96). Znaczenie 'miejsce, gdzie kogo więżą', notuje dopiero SL. Owa dwoistość znaczenia zachowała się do dziś, występuje również w KSWKJ: jako 'kara' (3 razy) oraz jako 'miejsce' (16 razy).

Tortury (3x): Definicję słownikową leksemu *tortury* odnotowuje dopiero SL (V 688) *tortury* por. *pytki*. *Uczynku tylko na torturach dochodzimy, sprawiedliwości zaś na sądach*, podobna informacja znajduje się w GES (IV 371) *tortury* 'męki, pytki, spytki'; Swil (II 1711) podaje, iż *tortury* to: 1. 'narzędzie do rozciągania członków aż do wrywania ich ze stawów, używane dawniej do zeznań obwinionych', 2. 'męczarnie zadawane na torturach', 3. 'wszelka męczarnia, fizyczna czy umysłowa'; SW (II 86) – jw.; SJPD (IX 196) 1. l. mn. 'męczarnia, cierpienie zadawane komuś (zwłaszcza uwięzionemu w celu wymuszenia zeznań)', 2. 'doznawanie, przeżywanie cierpień, męczarni, także w znaczeniu moralnym'; KSG, PGP, SGG – brak.

Z kontekstów wynika, że *tortury* to 'kara fizyczna, sposób znęcania się, celem wydobycia zeznań od oskarżonego':

[...] Kiedy już miano go zdać mistrzowi za ten zły uczynek [...] nie chciał zeznać. Kazano go wziąć na *tortury* [...] (KSWKJ 1674 – 16);

[...] Post tertiam inquisitionem zdany mistrzowi, aby był szerzej inkwirowany o jego złe początki i sprawy na *tortury*, nic więcej nie zeznał [...] (KSWKJ 1700 – 53).

Jak podają słowniki, wyraz *tortury* pojawił się dość późno. Notuje go bowiem dopiero SL, a znaczenie, a właściwie znaczenia leksemu wyjaśnia Swil. Można więc przyjąć, że nazwa *tortury* istniała w XVIII w. W KSWKJ wyraz ten występuje jedynie dwa razy w zapiskach właśnie z XVIII w., bowiem później ustawa wprowadzona przez władze austriackie w 1776 roku zakazywała używania tortur. Nazwa *tortury* zawęziła swoje znaczenie, zanikło bowiem znaczenie 'narzędzie do rozciągania członków [...]' (znaczenie pierwsze ze Swil). Prymarym stała się wartość 'męczarnia, cierpienie [...] w celu wymuszenia zeznań'. Taką też wartość semantyczną sugerują powyższe konteksty. Doroszewski podaje też dodatkowe, szersze znaczenie wyrazu *tortury*: 'doznawane przeżycia moralne', które wystąpiło jako trzecie znaczenie w Swil. Termin *tortury* nie zachował się w gwarach. Wyraz ten występuje zawsze w związkach wyrazowych: *wziąć na tortury*, *inkwirować* (*inkwirowany*) *na tortury* (dawne).

Plaga (145x): Sstp (VI 148) *plaga* 'klęska, nieszczęście'; 'rana'; SXVI (XXIII 316) 'cios, uderzenie, kara chłosty'; SMącz notuje; SL (IV 140) 'cięcie, raz, uderzenie, bicie, batóg, kij'; Swil (II 107) – jw.; SW (IV 218) – jw.; SJPD (VI 434) *plaga*: 'kara'; w l. mn. przestarz[ale] 'uderzenie batogiem, kijem itp., baty, cięgi, razy, chło-

sta'; KSG (IV 116) podaje zupełnie odmienne znaczenia tegoż leksemu, a mianowicie: 'rózga', 'słota', 'deszcz ulewny', 'płat wycięty łąki'; PGP i SGG – brak.

Poniższe cytaty z KSWKJ potwierdzają, że *plaga* oznacza karę fizyczną – 'wymierzenie obwinionemu pewnej ilości uderzeń w zależności od popełnionego przez niego wykroczenia'. Dlatego występuje zawsze w liczbie mnogiej:

[...] żeby te złodziejstwo nie znajdowało się więcej, za to *plag* 30 różgami niech będzie karana, [...] (KSWKJ 1741 – 164);

[...] Za takową zaś pełnioną przez Kaspra Więclawka akcją i zabicie szwagra swego [...] we dworze zaś aby przez pięć piątków po sto *plag* nieodpuszczonych brał. (KSWKJ 1740 – 146).

Plaga jako nazwa kary ewoluowała na przestrzeni dziejów pod względem znaczeniowym. W okresie staropolskim oznaczała jedynie 'klęskę, nieszczęście, ranę' i w takiej postaci istnieje też do dziś (bez znaczenia 'rana'). Znaczenie odnoszące się do kary – *chłosta* – wystąpiło w XVI w. (brak w Sstp) i istniało do w. XIX (notuje je jeszcze SW), czego dowodem jest również bardzo duża frekwencja owego leksemu w tym znaczeniu w zapiskach jazowskich. Później znaczenie to zanikło, a *Dorożewski* oznacza je kwalifikatorem *przestarzały*.

Chłosta (5x): w Sstp (II 28) brak wyrazu *chłosta*, zawarte jest jedynie znaczenie w formie werbalnej *chłościć* (w wyrażeniu obelżywym), por. *uchłościć*; SXVI (III 248) definiuje *chłostę* jako 'bicie, smaganie'; SMącz nie notuje; SL (I 249) oprócz wcześniejszej podanej definicji: 'ciąga, plaga, chłostanie, smaganie', dodaje, że *chłosta* to 'kara'; Swil (I 151) – jw.; SJPD (I 877) – jw.; KSG (I 188) notuje jedynie czasowniki *chłościć*, *chłoscic* 'wabić, nęcić'; SGPAN, PGP i SGG – brak.

Oto cytat z KSWKJ zawierający leksem *chłosta*:

[...] Matka zaś tego Mateusza Warzechy za złą edukacją syna i wchodząca w tę kradzież, którą do siebie odebrała nie donosząc dworowi i chcący mieć zatajoną, skazana jest *chłostą* różg sto [...] (KSWKJ 1768 – 295).

Przykład ten ilustruje znaczenie terminu *chłosta* – jest to 'kara cielesna w postaci bicia różgą lub batem'.

Z analizy słownikowej wynika, że nazwa *chłosta* pojawiła się w XVI w. i oznaczała jedynie 'bicie, smaganie'. Wcześniej, w okresie staropolskim, istniał tylko czasownik *chłościć*; *chłosta* jest zatem derywatem paradygmatycznym od tego czasownika. Leksem *chłosta* w następnych wiekach poszerzył swoje znaczenie o wartość ogólną 'kara' – notuje ją SL, a w KSWKJ *chłosta* jako nazwa kary pojawia się tylko 5 razy w zapiskach z początków XVIII w., przez cały okres (w słownikach) jako prymarnie występuje znaczenie 'bicie, smaganie', a dopiero na drugim miejscu 'kara'.

Podsumowując można stwierdzić, że *chłosta* jest synonimem podanej uprzednio nazwy *plaga*.

Gąsior (1x): Sstp (II 388) podaje dwa znaczenia leksemu *gąsior* 1. 'gąsior' ('samiec gęsi'), 2. 'nazwa daniny'; SXVI (VII 225) jako pierwszy zawiera interesu-

jąca nas definicję w kontekście prawnym. Oto ona: ‘przyrząd do karania skazanego, składający się z dwóch słupów zakopanych w ziemię, na których są umieszczone dwie deski z otworami, w przyrządzie tym zamykano szyję skazanego w pozycji klęczącej’; SMącz nie notuje; SL (II 29) poszerza znaczenie leksemu *gąsior*: ‘kuna żelazna, kłoda, więzienie’; Swil (I 339) – jw.; SW (I 812) – jw.; SJPD (II 1074) – jw.; KSG (II 62) również notuje znaczenie prawne owego hasła: ‘koza, areszt’; PGP – brak; SGG (41) zawiera określenie *gąsiora* jako: [gąsiór] ‘samiec gęsi’.

W badanym materiale *gąsior* oznacza ‘karę cielesną za popełnione przestępstwo’ (stosowaną zamiast kary pieniężnej), a polegającą na siedzeniu w urządzeniu o tejże nazwie’:

[...] Za trudność sądowi, że go na grzywny nie stać, a w tekście prawa napisano: qui caret acre punitur corpore, więc aby w gąsiorze wysiedział przez te trzy dni [...] (KSWKJ 1738 – 118).

Leksem *gąsior* od XVI w. funkcjonuje w znaczeniu ‘przyrząd do karania skazanego’. Nazwa ta została przeniesiona z wyrazu podstawowego, oznaczającego ‘samca gęsi’, na urządzenie, a z niego na rodzaj kary. Kara *gąsiora* w późniejszym okresie uległa stopniowej ewolucji, bowiem od XVII do XIX w. rozszerzyła znaczenie również na *więzienie i areszt* (SL, Swil, SW). Leksem ten wyszedł z użycia w XIX w. Współcześnie w takim znaczeniu uznawany jest za wyraz dawny, archaizm. Nastąpiły tu zatem przesunięcia znaczeń: *gąsior* ‘samiec gęsi’ → *gąsior* ‘urządzenie do zadawania tortur’ → *gąsior* ‘rodzaj kary’ (zob. Kaczmarczyk, Leśnodorski 1966, s. 374). Ponieważ jednak nazwa jest użyta w KSWKJ w związku wyrazowym *wysiedzieć w gąsiorze*, czyli *siedzieć w gąsiorze*, uznaję to za nazwę kary.

Kłoda (1x): Oto definicje słownikowe leksemu *kłoda*: Sstp (III 295) ‘pień z otworami do zamykania nóg więźnia, dyby, pęta’; SXVI (X 407) – jw.; SMącz notuje; SL (II 379) – jw.; Swil (I 499) – jw.; SW (II 372) – jw.; SJPD (III 754) – jw.; KSG (II 377) *kłoda* – ‘beczka do kwaszenia kapusty, o jednym dniu, na którym stoi’, ‘kubel wydlubany z długiego kłoca’ i inne; PGP i SGG – brak.

W zapiskach jazowskich *kłoda* używana jest w związku wyrazowym *siedzieć (być) w kłodzie*, a więc *kłoda* to ‘kara cielesna stosowana za kradzież’, polegająca na siedzeniu w urządzeniu tak nazwanym’:

[...] Po wtóre i samego obawiając się męża swego już tyle razy notowanego za kradzież popełnioną nie w jednym miejscu, jako sama gromada daje świadectwo [...] za co w dęnsji siedział będąc w kłodzie [...] (KSWKJ 1768 – 304).

Termin *kłoda* jako nazwa kary cielesnej funkcjonował od wieków średnich w znaczeniu ‘pień z otworami do zamykania nóg więźnia, dyby, pęta’ (zob. też Kaczmarczyk, Leśnodorski 1966, s. 357). W poszczególnych słownikach wystąpiły też inne znaczenia tego leksemu, nie związane ze słownictwem prawnym. W odniesieniu do kontekstu prawnego, nazwa ta nie uległa przesunięciom semantycznym. W takim samym znaczeniu występuje w kontekstach z KSWKJ. Bardzo niska fre-

kwencja leksemu *kloda* pozwala wnioskować, że termin ten (podobnie jak wyżej opracowana nazwa *gąsior*) w wiekach, z których pochodzą zapiski (XVII–XIX), ulegał stopniowemu zanikowi, co oznacza, że przestał być powszechnym środkiem służącym do wymierzania sprawiedliwości, jak to było w okresie wieków średnich.

Kuna (3x): Sstp (III 461) definiuje wyraz *kuna* w dwóch znaczeniach jako: 1. 'kuna' (zwierzę), 2. 'obręcz żelazna umocowana u słupa, muru itp., a zakładana na szyję przestępcy'; SXVI (XI 546) – jw.; SMącz notuje; SL (II 547) – jw.; Swil (I 564) podaje, iż wyrażenie *kuna żelazna* to 'obręcz do więzienia złoczyńców', a także 'więzienie, niewola'; SW (II 631) – jw.; SJPD (III 1288) – jw.; KSG (II 524) podaje wiele znaczeń owego leksemu. Oto one: 'zwierzę'; 'mustela foina', 'zawiasa drewniana', 'klamra żelazna albo drewniana dla przymocowania drzwi, które się na biegunie prostopadłym obracają', 'obręcz trzymająca wyższy czop'; 'pręgierz'; PGP i SGG – brak.

W KSWKJ nazwa *kuna* występuje w związku wyrazowym *siedzieć w kunie*⁴:

[...] Zaś za popelnione swary i przekleństwa Tomasz Trzepak skazany [...] przez godzin 2 przed nabożeństwem w kunie siedzenia [...] (KSWKJ 1739 – 138);

[...] że ojca swego rodzonego kilka razy bił w różnych miejscach [...] ojciec zaś jego tail i nie powiedział we dworze, ale i owszem, jeszcze zapierał, prowadząc przez to syna swego do piekła, i temu karania naznacza się [...] w kościele [...] przez cztery msze niedzielne w kunie siedzieć na ten czas [...] (KSWKJ 1694 – 38).

Z kontekstów KSKWJ wynika, że *kuna* to 'kara cielesna, polegająca na siedzeniu w urządzeniu o tej nazwie', wymierzana za niestosowne zachowanie, jak swary, przekleństwa i zatajanie przestępstw. Warto dodać, że karę *kuny* odbywano przy kościołach i w wyrokach było określone, przez ile niedziel lub świąt skazaniec winien *stać // siedzieć w kunie* (Rafacz 1932, s. 149).

Podsumowując dotychczasowe rozważania należy stwierdzić, iż *kuna* jako nazwa kary fizycznej funkcjonuje od staropolszczyzny, najpierw w znaczeniu 'obręcz żelazna umocowana u słupa, muru, a zakładana na szyję przestępcy'. Nazwa ta, podobnie jak kara *gąsiora*, została przeniesiona z wyrazu podstawowego *kuna*, oznaczającego 'zwierzę drapieżne', na urządzenie, a następnie na rodzaj kary. Kara *kuny* rozszerzyła swoje znaczenie od XVII do XIX w., bowiem oznaczała też przenośnie 'więzienie, niewolę'. Wyraz ten wyszedł z użycia w XIX w. Doroszewski znaczenie 'dawne narzędzie kary w postaci żelaznej obręczy, przytwierdzonej do słupa [...], rodzaj pręgierza znajdującego się w pobliżu kościoła' traktuje jako historyczne. Nastąpiła tu taka sama zmiana, jak w nazwie *gąsior*: *kuna* 'zwierzę' → *kuna* 'narzędzie tortur' → *kuna* 'kara'. Dodatkowe znaczenie odnotował Sstp: 'danina na Rusi płaconą przez popów na rzecz władzy, pierwotnie skórkami kun', a także SL, Swil: 'futro kunie'.

⁴ Zajda (2001, s. 97) wymienia jeszcze inne tego typu kary: *lisicę, kij, wilka, żelazo, biskupa i korbacz*.

Kary pieniężne

Oprócz kar fizycznych występowały też, mniej liczne, kary pieniężne.

Wina (37x): według Sstp (X 225) *wina* to: 'kara zwłaszcza pieniężna, może też opłata z racji różnego rodzaju zobowiązań', potwierdza tę informację Gloger (GES IV 438); SMącz notuje; SL (VI 328) – jw.; Swil (II 1881) – jw.; SW (VII 63) – jw.; SJPD (IX 1105) 'czyn naruszający normy postępowania (prawne, obyczajowe, moralne); wykroczenie, występki, przewinienie, błąd, grzech'; KSG (VI 127) podobnie jak słowniki języka polskiego definiuje powyższy leksem jako: 'kara, grzywna za karę'; 'pretensja'; PGP i SGG – brak.

Oto cytaty zawierające wyraz *wina*:

[...] zakłada prawo winy nieodpuszczalnej grzywien dziesięć i [...] karanie dworskie [...] (KSWKJ 1685 – 21);

[...] zakłada winy pański 30, która by strona tę sprawę wznowiała [...] zawiązuje się to przy wielu osób wzwyz pomienionych [...] (KSWKJ 1664 – 5).

Konteksty potwierdzają, że *wina* to 'kara pieniężna'.

Z analizy materiału wynika, że nazwa ta przeszła znaczną ewolucję – od pierwotnego znaczenia 'kara pieniężna' do dzisiejszego 'czyn naruszający normy postępowania (prawne, obyczajowe, moralne); wykroczenie, występki, przewinienie błąd, grzech'. Wszystkie brane pod uwagę słowniki uwzględniają owo pierwotne znaczenie 'kara pieniężna, grzywna', ale tylko w Sstp jest to znaczenie główne (oprócz pozostałych trzech odnoszących się też do kontekstu prawnego: 'zarzut, oskarżenie', 'narzucenie prawa świeckiego, niestosowanie się do nakazów i zakazów religijnych', 'przestępstwo, grzech', 'przyczyna, powód'). Pozostałe słowniki uwzględniają to znaczenie na drugim (SL) lub nawet na czwartym miejscu (Swil, SW). Doroszewski opatruje interesujące nas znaczenie kwalifikatorem *dawny*. Dzisiaj termin prawniczy *wina* ma charakter wartościujący i oznacza przede wszystkim 'czyn naruszający normy postępowania [...]; wykroczenie, występki, przewinienie, błąd, grzech' (SJPD).

Grzywna (239x): w Sstp (II 519) pod hasłem *grzywna* czytamy: 'jednostka pieniężna, składająca się z określonej ilości (177gramów) drogiego kruszcu, najczęściej srebra lub pieniędzy (48 groszy), także jako jednostka wagi'; SXVI (VIII 228) – jw.; SMącz notuje; dopiero SL (II 149) podaje znaczenie odnoszące się do problematyki prawnej: 'grzywna jako kara pieniężna; poena'; Swil (I 382) – jw.; SJPD (II 1359) – jw.; KSG (II 143) wskazuje dwa warianty leksemu *grzywna*, a mianowicie: '*grzywnia, grzywienka*'. Słownik ten, za słownikami języka polskiego, uwzględnia też znaczenie nazwy *grzywna* – 'kara'; PGP i SGG – brak.

W KSWKJ, jak sugerują konteksty, *grzywna* to 'kara pieniężna, której wysokość zależy od rodzaju wykroczenia [i uznania sądu]':

[...] A gdyby którakolwiek strona sprzeciwić się miała niniejszemu dekretowi i zapisowi, podlega karze grzywien pięć, to jest dworowi dwie, a jedną sądowi. [...] (KSWKJ 1768 – 310);

[...] A ze zaś sąd niniejszy zważywszy obronę Pana Boga przez wołania na siebie i niepotrzebne na drudze napaści, aby na potym tak Groński, jako i Lizoń byli ostrożnemi [...] za takowy eksces naznacza się Grońskiemu i Lizoniowi, aby dali na chwale Pana boga po grzywnie jednej [...] (KSWKJ 1746, 1748 – 189).

Z analizy słownikowej wynika, że nazwa *grzywna* była używana w dobie staropolskiej, a nawet w prasłowiańszczyźnie (GES II 220). Na przestrzeni dziejów uległa ona ewolucji semantycznej. W staropolszczyźnie określano nią ‘jednostkę pieniężną, składającą się z określonej ilości (177 gramów) drogiego kruszcu [...], także jako jednostkę wagi’. Jak podaje Sławski (SSE I 374–5), w XV w. powstaje znaczenie ‘kara pieniężna’ jako wynik uogólnienia częstego użycia wyrazu w sądownictwie; pośrednim ogniwem była więc ‘grzywna jako kara’. Takie też znaczenie na stałe utrwaliło się w języku prawa i trwa aż po dzień dzisiejszy. Termin ten w KSWKJ występuje w znaczeniu: ‘kara pieniężna, której wysokość zależy od rodzaju wykroczenia i uznania sądu’. Można wysunąć tezę, iż w XVII–XIX wieku *grzywna* była synonimem *winy*. A więc nastąpiła tu zmiana: *grzywna* ‘moneta’ → *grzywna* ‘kara pieniężna’.

II. Kary kryminalne

Kara gardłowa, karać na gardle (4x): Sstp (II 385) podaje jedynie wyjaśnienie anatomiczne wyrazu *gardło*: *garło* – ‘tylna część jamy ustnej, gardło, przełyk, przednia część szyi, szyja’; SXVI (VII 196) poszerza wartość semantyczną owego leksemu, bowiem pojawia się znaczenie: ‘życie, koniec życia, śmierć’; ‘kara śmierci, narażenie życia; bezpieczeństwo życia’; SMącz nie notuje; SL (II 23) definiuje tylko związek wyrazowy: *na gardle karać* ‘na życiu albo śmiercią karać’; *gardło brać* ‘zabić’ itd.; Swil (I 335) – jw.; SW (I 804) notuje znaczenie przenośne – ‘życie, głowa, bezpieczeństwo’; SJPD (II 1045) ‘o życiu albo utracie życia (szczególnie przez skazanie na ścięcie)’; słowniki gwarowe powtarzają definicję za Sstp: PGP (183) *garło* – ‘część anatomiczna’; SGG (40) – jw.

Wedle niżej wymienionych kontekstów *kara na gardle (gardło) // karać na gardle* to ‘najwyższa kara pozbawienia życia przez ścięcie’ (tu: za złodziejstwo):

[...] Sąd zakłada, jeżeliby który [...] w uczynionej jakiej szkodzie i krzywdzie przez złodziejstwo popełnione, tedy *na gardle* taką śmiercią karani będą [...] (KSWKJ 1736 – 103);

[...] Jan Kubas i zięć jego Owsianka o pokradzienie zboża i żelaza [...] *na gardle* karani powinni, [...] (KSWKJ 1738 – 129).

Z przytoczonych definicji słownikowych wynika, że w okresie staropolskim leksem *gardło* odnosił się tylko do określenia anatomicznego – ‘tylna część jamy ustnej, gardło, przełyk, przednia część szyi, szyja’. W takim znaczeniu funkcjonuje w języku polskim aż do dziś. Pod koniec wieków średnich wyraz ten uległ ewolucji semantycznej i uzyskał znaczenie metaforyczne, co zaznacza SXVI: ‘życie, koniec

zycia, śmierć; kara śmierci, narażanie życia, bezpieczeństwo życia'. To znaczenie *gardła* i związki wyrazowe na nim oparte przestały być żywotne w pierwszej połowie XIX wieku. Świadczy o tym SJPD, gdzie są one opatrzone kwalifikatorem *przeszwały*, a także znikoma ilość występowania owej nazwy w KSWKJ już w XVIII w.

Podsumowując można stwierdzić, że kara ta, jak podają słowniki, występowała w postaci przytoczonego wyżej związku wyrazowego *karać na gardle* obok *gardło brać* lub tylko *gardło*.

III. Kary kościelne

Pokuta (3x): Oto definicje słownikowe: Sstp (VI 33) 'kara wyznaczona jako moralne zadośćuczynienie za grzech'; SXVI (XXVI 404) 'kara, środek represyjny'; SMącz notuje; SL (IV 294) – jw.; Swil (II 1106) 'wszelaka jakakolwiek kara'; SW (IV 520) 'kara, kara pieniężna'; SJPD (VI 860) 'kara za jakieś przekroczenie' i 'w Kościele katolickim: kara kościelna wyznaczana przez księdza jako mająca stanowić moralne zadośćuczynienie za grzech'; KSG (IV 230) 'kara pieniężna'; W PGP (232) jedynie zachowuje się znaczenie terminu w formie werbalnej: *plokutować*, podobnie jak w SGG (123) *pokutować* 'odprawiać pokutę za grzechy; znosić cierpienia'.

W badanych kontekstach nazwa *pokuta* oznacza 'karę fizyczną lub materialne obciążenie stosowane za naruszenie przepisów religijnych, za grzech' (nieprzestrzeganie święta, obrazę Pana Boga):

[...] Według urzędu i rozkazania pańskiego stała się ugoda [...] [z] strony Maryny żony Kowala Jana, która uczyniła wzgardę naprzód Bogu [...] i nie uczciła świąt chwalebnych Zmartwychwstania Pana Chrystusa [...] która powinna oddać wosku funtów numero 10, druga *pokuta* przez dwie niedzieli przez mszą świętą siedzieć w kunie przed kościołem świętym [...] (KSWKJ 1677, 1678 – 18);

[...] ażeby tej obrazy Pana Boga więcej [...] nie było, naznacza Kołodziejczykowej za obrazę Pana Boga i występek jej do kościoła jazowskiego *pokutę*, w kościele zaś podczas Narodzenia Pańskiego, dworowi grzewien dwie, sądowi grzewnę 1, to jest przez wszystkie święta krzyżem leżeć pod tęczą [...] (KSWKJ 1748 – 203).

Pokuta ujmowana jako kara w aspekcie moralnym występuje od czasów staropolskich, aż po dzień dzisiejszy. Natomiast jako 'środek represyjny' pojawiła się w XVI w. Leksem ten nie zmienił swego znaczenia do XVIII w. Dopiero w XIX w. nastąpiła zmiana znaczenia i określenie *pokuty* jako wszelkiej kary lub kary pieniężnej (por. Swil, SW). SW notuje ten leksem w takim znaczeniu na drugim miejscu. Można więc wnioskować, że już wtedy był on rzadko używany, ilustrują to również zapiski jazowskie, gdzie w XVII w. wyraz ten wystąpił jeden raz, a w połowie XVIII w. cztery razy. W XX w. zanikły inne znaczenia, a zachowało się tylko 'zadośćuczynienie za grzech'. Jeśli idzie o występowanie tego wyrazu w gwarach, to jedynie u Karłowicza spotykamy się z *pokutą* jako 'karą pieniężną'.

Warte podkreślenia jest to, iż *pokuta* jako kara kościelna jest pozostałością po środkach karnych sądów duchownych. Jej występowanie na obszarze klucza jazowskiego wiąże się ściśle z oddziaływaniem innego klucza, a mianowicie klucza łączkiego, należącego do zakonu klarysek, o czym wspomniałam na wstępie. Obok kar świeckich w stosunku do osób świeckich *pokuta* występowała z reguły jako kara dodatkowa, choć mogła być karą główną. Pod sankcją *pokuty* jako samodzielnej kary kościelnej występowały przestępstwa stanowiące wyłącznie naruszenie przepisów religijnych (Dicker 1925, s. 5). *Pokuta* mogła wystąpić również w innej postaci, np. oddania do kościoła parafialnego odpowiedniej ilości (wagi) wosku na świece i, jak w tekstach, siedzenie w kunie, leżenie krzyżem, zapłata grzywny pieniężnej.

Podsumowanie

W KSWKJ występują zatem następujące nazwy kar: *areszt, więzienie, tortury, gardło, plagi, chłosta, gąsior, kuna, kloda, wina, grzywna, pokuta*. Kary te można podzielić na trzy grupy: kary cywilne, kary kryminalne i kary kościelne. Do kar cywilnych należały: a) kary fizyczne: *areszt, chłosta, gąsior, kloda, kuna, plagi, tortury, więzienie*, b) kary pieniężne: *grzywna, wina*. Drugą grupę stanowiły kary kryminalne: *gardło*. Trzecia grupa to kary kościelne, do których zaliczymy wyłącznie *pokutę*.

Kary te ilustrują rodzaje represji stosowanych na terenie ziem polskich przed i w czasie rozbiorów (XVII–XIX w.), w szczególności na terenie majątku jazowskiego, zarządzanego przez rody magnackie, sąsiadującego z włościami klasztoru, co niewątpliwie miało wpływ na istnienie na obszarze Sądecczyzny kar kościelnych. Wieki nas interesujące dają ciekawy obraz słownictwa penitencjarnego czasów, z których pochodzą zapiski, a tym samym obraz stosowania kar. W XVII w. stosowano jeszcze krwawe metody średniowieczne, czego dowodem jest występowanie w analizowanych tekstach takich leksemów – nazw kar, jak kara *klody* (1) kara *siedzenia w kunie* (3), kara *gąsiora* (1), kara *tortur* (1), kara *gardłowa* (1). W XVIII w. natomiast – zwłaszcza od jego połowy – widać stopniowe łagodzenie kar, dużą frekwencją w księgach jazowskich cieszą się w tym okresie lżejsze kary: *plaga* (145), *więzienie* (19), *grzywna* (239) czy *areszt* (18). Są one jednak częściej stosowane. Ma to związek z zanikaniem w Jazowsku działalności sądu rugowego (ostatnie zapiski pochodzące z tego okresu są zanotowane pod datą 1787 r.), reformami austriackimi (ziemia sądecka pozostawała pod wpływami Austrii od 1772 r.) w zakresie stosunków zachodzących między władzą dominialną a poddanymi. W tym czasie znikają też kary uiszczane na rzecz kościoła parafialnego, jakie w kluczu jazowskim spadały niemal na każdego przestępcę w formie *grzywny pieniężnej* lub obowiązku dostarczenia pewnej ilości wosku (Vetulani 1967, s. 7). Zanika również *pokuta kościelna*, która niejednokrotnie była nakładana w formie publicznie ujawniającej rodzaj przestępstwa pokutnika. Od tego czasu pod wpływem ustawodawstwa austriackiego następuje również poważne ograniczenie kary *chłosty* (5 razy w tekstach), która została zastąpiona karą przymusowej pracy przy drogach publicznych oraz karą zagrozenia konfiskaty gospodarstwa.

W omawianym okresie najczęstszymi karami były *plagi*, a do najrzadszych należała kara śmierci, czyli *gardło*, stosowana m.in. za złodziejstwo. Kary spełniały dwa warunki: 1. były wymierzane za przekroczenie prawa: zbrodnie, złodziejstwo, pijaństwo, swary, przekleństwa, zatajanie przestępstw, obrażę Pana Boga; 2. miały cel wychowawczy: poprawę życia przestępcy, ostrzeżenie (jeśli przestępca nie wykona czegoś, np. nie odda zagrody, będzie ukarany więzieniem itp.).

Niektóre z wymienionych kar mają w KSWKJ synonimy, jak np. *plagi* obok *chłosta*, *areszt* obok *więzienie*, *wina* obok *grzywna*. Spośród wymienionych nazw kar jedynie *areszt*, *więzienie*, *grzywna* przetrwały do dziś w słownictwie prawnym, inne zanikły lub zmieniły znaczenie. Pochodzenie słowiańskie mają nazwy: *chłosta*, *grzywna*, *kłoda*, *kuna*, *pokuta*, *tortury*, *więzienie*, *wina*, natomiast obce: *gąsior* (z niem. jako nazwa ptaka), *areszt*, *plaga* (z łac.). Wszystkie nazwy mają budowę bezprzyrostkową, są wyrazami prostymi. Kilka z nich to derywaty sematyczne (nazwy przeniesione): *gąsior*, *gardło*, *grzywna*, *kuna* i *kłoda*.

Wykaz skrótów

- GES – Z. Głoger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. I–IV, Warszawa 1958
- KSG – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911
- KSWKJ – *Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego (1663–1808)*, „Starodawne Prawa Polskiego Pomniki”, pod red. A. Vetulaniego, Dział II, t. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967
- PGP – E. Pawłowski, *Gwara podegrodzka*, Wrocław 1955
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. B. Bąka, W. Kuraszkiewicza, S. Hrabca, t. I–XXVIII, Wrocław 1966–2000
- SGG – J. Kobylińska, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków 2001
- SGPAN – *Słownik gwar polskich (PAN)*, pod red. K. Nitscha, t. I–V, Kraków 1979–1999
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1968
- SL – B.S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1815
- SMącz – *Wyrazy polskie w słowniku polsko-lacińskim Jana Mączyńskiego*, pod red. W. Kuraszkiewicza, Wrocław 1962–1963
- SSE – F. Stawski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982
- SSS – *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, pod red. W. Kowalenki, G. Labudy, T. Lehra-Spławińskiego, t. I–VII, Warszawa 1961–1982
- Sstp – *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, t. I–XI, Kraków 1953–1995
- SW – *Słownik języka polskiego (tzw. warszawski)*, pod red. J. Karłowicza, A.A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927
- Swil – *Słownik języka polskiego (tzw. wileński)*, pod red. A. Zdanowicza, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, t. I–II, Wilno 1861

Bibliografia

- Dicker J. (1925), *Pokuta kościelna w prawie wiejskim polskiem od XVI do XVIII wieku*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, t. I, z. 1, s. 1–18
- Grodziski S. (1967), *Wstęp do Ksiąg sądowych wiejskich klucza jazowskiego*, pod red. A. Vetulaniego, Wrocław, s. 11–30
- Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B. (1966), *Historia państwa i prawa Polski, t. II od połowy XV wieku do roku 1795*, pod red. J. Bardacha, Warszawa
- Rafacz J. (1932), *Dawne polskie prawo karne. Część ogólna*, Warszawa
- Udziała S. (1902), *Dożycie w Jazowsku w powiecie sądeckim w XVIII wieku*, „Lud”, t. VIII, Lwów, s. 257–262
- Vetulani A. (1967), *Przedmowa do Ksiąg sądowych wiejskich klucza jazowskiego*, Wrocław, s. 7–10
- Zajda A. (1990), *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*, „Rozprawy Habilitacyjne UJ” nr 192, Kraków
- Zajda A. (2001), *Studia z historii słownictwa prawniczego i frazeologii*, Kraków

